

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“**

ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „Психология“

Ваня Господинова Христова

**ЛИЧНОСТНИ ПРЕДПОСТАВКИ И
СОЦИАЛНОПСИХИЧНИ ДЕТЕРМИНАНТИ НА
УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ УЧИТЕЛСКИЯ ТРУД**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за придобиване на образователна и научна степен „доктор“
Професионално направление 3.2. „Психология“
Докторска програма „Педагогическа и възрастова психология“

Научен ръководител:
Проф. д.пс.н. Галя Герчева-Несторова

Рецензенти:
Проф. д.ик.н. Гошо Петков
Доц. д-р Даниела Карагяурова

Варна, 2013

Дисертационният труд се състои от увод, изложение в три глави, изводи и препоръки, списък на използваната литература и пет приложения. Общият обем е 259 страници.

Дисертационният труд е обсъден от катедра “Психология” при Юридическия факултет на ВСУ „Черноризец Храбър” и е насочен за защита пред научно жури, назначено със заповед на Ректора № 2689/19.09.2013 г.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на открито заседание на научното жури на 25.10.2013 г. от 09,00 ч. в на ВСУ „Черноризец Храбър”.

Материалите по защитата са на разположение в стая 204 във ВСУ „Черноризец Храбър” и на интернет адрес www.vfu.bg, раздел “Докторантури”.

I. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е в обем от 259 страници и се състои от увод, изложение в три глави, изводи и препоръки, списък на използваната литература и пет приложения със списък на айтемите от самооценъчните методики, с които е осъществено емпиричното изследване.

Съдържанието на всяка от главите е разпределено в отделни параграфи. Основният текст съдържа 28 таблици и 7 фигури. Списъкът на използваната литература се състои от 251 източника – на кирилица и латиница.

Изложението на дисертационния труд е структурирано, както следва:

УВОД

ГЛАВА ПЪРВА. ТРУДЪТ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ НЕГО – ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ

- 1.1. Трудът като основна човешка дейност
 - 1.1.1. Трудът като вид дейност
 - 1.1.2. Етапи на развитието на човека като субект на труда
 - 1.1.3. Субективна значимост на труда и трудовата мотивация
- 1.2. Същност на удовлетвореността от труда
 - 1.2.1. Основни изследователски перспективи на удовлетвореността от труда
 - 1.2.2. Теории за удовлетвореността от труда
 - 1.2.2.1. Съдържателни теории за удовлетвореността от труда
 - 1.2.2.2. Процесни теории за удовлетвореността от труда
 - 1.2.2.3. Ситуационни теории за удовлетвореността от труда
 - 1.2.3. Детерминанти на удовлетвореността от труда
 - 1.2.3.1. Личностни детерминанти на удовлетвореността от труда
 - 1.2.3.2. Организационни фактори на удовлетвореността от труда
- 1.3. Особенности на учителския труд
 - 1.3.1. Характер, структура и модели на учителската професия
 - 1.3.1.1. Характер и структура на учителската професия
 - 1.3.1.2. Модели на учителската професия
 - 1.3.2. Концептуална схема на учителския труд
 - 1.3.2.1. Същност и особености на педагогическата дейност
 - 1.3.2.2. Същност и особености на педагогическото общуване
 - 1.3.2.3. Личността на учителя – елемент от концептуалната схема на учителския труд

ГЛАВА ВТОРА. МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

- 2.1. Цел, задачи, обект, предмет и ограничения на емпиричното изследване
- 2.2. Емпирични проекции на теоретичния модел
- 2.3. Описание на извадката
- 2.4. Инструментариум

ГЛАВА ТРЕТА. ЕФЕКТИ НА УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ УЧИТЕЛСКИЯ ТРУД – ЕМПИРИЧЕН РАКУРС

- 3.1. Взаимовръзки и влияния между измерваните променливи
 - 3.1.1. Диференциращ ефект на социодемографските характеристики върху удовлетвореността от труда
 - 3.1.2. Взаимовръзки и влияния между личностните ресурси и аспектите на удовлетвореността от учителския труд
 - 3.1.3. Взаимовръзки и влияния между комуникативното безпокойство и аспектите на удовлетвореността от учителския труд
 - 3.1.4. Взаимовръзки и влияния между перцепциите за организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд
 - 3.1.5. Взаимовръзки и влияния между степента на адаптация към организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд
- 3.2. Обсъждане и обобщение на резултатите
- 3.3. Насоки за бъдещи изследвания

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

ПРИЛОЖЕНИЯ

II. РЕЗЮМИРАНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

Човек прекарва значителна част от своя живот, трудейки се, като по този начин удовлетворява свои основни потребности, свързани с материалната осигуреност и чувството за социална идентичност и полезност.

Трудът има различни аспекти и служителите, в частност учителите, могат да бъдат удовлетворени от един негов аспект и в същото време да не харесват друг.

Удовлетвореността от труда представлява сложен и динамичен психичен феномен, който детерминира поведението на служителите при осъществяването на трудовата им дейност, медирайки връзката между условията на труд и организационните и индивидуални резултати.

Изследването на удовлетвореността от труда и търсенето на причините за проявите ѝ в практиката са мотивирани, от една страна, от утилитарни причини, като увеличаване производителността на труда, повишаване ангажираността и привързаността на служителите към организацията, намаляване текучеството на служителите и в крайна сметка увеличаване на организационната ефективност, а от друга страна, от стремежа да се подобрят грижите за психичното и физическо благополучие на служителите.

През последните десетилетия изследванията върху учителския труд стават все по-популярни поради това, че учителската професия е професия със специален статус, чиято цел или краен продукт е изграждането на личността на ученика, формирането на неговите личностни качества, на неговата познавателна, емоционална и волева сфера. Учителите са натоварени с нелеката задача да осигурят интелектуалния растеж на децата, както и да подготвят всяко ново поколение да отговори на предизвикателството на бъдещето. Може да се предположи, че тази толкова важна професия ще се радва на висок статус и значително уважение в рамките на всяко общество, но за съжаление тя често остава недооценена.

Обществото рядко си задава въпроса дали тези, на които е възложило толкова отговорни обществени функции и в ръцете на които е поверило бъдещето си, учителите, са удовлетворени от своя труд. Отговорът на този въпрос днес е особено *актуален*, тъй като настоящата реформа в българското образование поставя на изпитание позитивната нагласа на учителите към труда, нагласа, която е важен фактор в изграждането и поддържането на висока и постоянна мотивация при осъществяването на техния труд.

Значимостта на изследвания проблем се обуславя от факта, че удовлетвореността от професионалната дейност е важна както за хората, така и за организациите и обществото като цяло. На индивидуално ниво удовлетвореността от труда се свързва със способността на служителите да се адаптират към работната среда, адаптация, осъществяваща се на ниво, съизмеримо с потенциала на всеки един от тях. Удовлетвореността от труда

влияе не само върху психологическото приспособяване, но и върху удовлетвореността от живота като цяло. На организационно ниво степента, в която служителите са удовлетворени от своята работа, повлиява производителността и успеха на организациите, в които те работят. На обществено ниво би могло да се предполага, че удовлетвореността от труда е свързана с психичното здраве на една нация поради факта, че поддържането на ефективна организация на труда оказва влияние върху психичното здраве на служителите. *Значимостта* на поставения за изследване проблем се определя от необходимостта да се отговори на предизвикателствата, пред които са изправени учителите. Сред тях особено важна е забележимата в последните години тенденция към увеличаване нивата на професионален стрес, неудовлетвореност от работата, текучество, чувствително намалена ефективност и напускане на професията. Изясняването на детерминантите, водещи до повишени нива на удовлетвореност от учителския труд, допринася за търсенето на ефективни начини за тяхното модифициране с цел да се постигне по-голяма ангажираност и привързаност към организацията, по-добра училищна ефективност и мотивация за работа, както и подобряване на психичното благополучие при учителите. По този начин се намалява броят на неудовлетворените учители, намаляват се нивата на стрес, напускането на професията, а когато една професия се направи по-привлекателна и удовлетворяваща, това не само ще насърчи млади, умни и перспективни хора да станат учители, но ще насърчи и опитните учители да останат в професията.

Учителите, както и всички останали, се стремят да получат удовлетвореност от своя труд. Какво точно означава това, е въпрос, който мотивира провеждането на настоящото изследване. Дали някои личностни характеристики и социалнопсихични детерминанти, които са обективно зададени за учителите, са значимо свързани с техните трудови нагласи? Търсенето на отговора на този въпрос оформя и *целта* на настоящото емпирично изследване, а именно, да се установи дали и в каква степен ключови характеристики на личността, комуникативното безпокойство, разглеждано като личностна черта, перцепциите на средата и степента на адаптираност към нея оказват влияние върху удовлетвореността от учителския труд.

За постигането на тази цел се решават следните изследователски задачи:

1. Да се проучат основните изследователски перспективи, теории и детерминанти на удовлетвореността от труда.
2. Да се разкрият характерът, структурата и моделите на учителската професия.
3. Да се проучи влиянието на личностните и социалнопсихичните ресурси върху удовлетвореността от труда при българските учители.
4. Да се анализират получените резултати, като се формулират изводи и препоръки за повишаване удовлетвореността от труда при учителите.

При реализирането на изследването е приложен *интегративният подход* с оглед на разкриването на източниците на удовлетвореността от учителския труд не само в личностен или социален контекст, но и в мрежата от взаимодействия между тях.

Изводите от анализите, както и предложенията, произтичащи от тях, могат да се използват от ръководителите в сферата на образованието за повишаване на удовлетвореността на учителите от труда им, както и за оптимизиране на учебно-възпитателния процес.

Първа глава е озаглавена „Трудът и удовлетвореността от него – теоретични основи“ и се състои от три параграфа.

В параграф 1.1. “Трудът като основна човешка дейност“ са разгледани трудът като вид дейност, етапите на развитието на човека като субект на труда и субективната значимост на труда и трудовата мотивация в живота на човека.

В подпараграф 1.1.1 е направен преглед на литературата във връзка с изясняване ролята на дейността като едно от важните условия за развитието на личността. Разгледани са структурните компоненти на дейността, включващи целта, мотивите и действията; нейните свойства, типове и видове, както и основните парадигми за нейния психологичен анализ.

В подпараграф 1.1.2 са описани етапите, през които преминава развитието на човека като субект на труда в процеса на онтогенезата. Представени са част от най-често цитираните периодизации на развитието на човек като субект на труда и етапите на кариерното развитие в руската и западната психология, както и част от моделите за кариерното развитие на учителите, допринасящи за по-задълбоченото разбиране на природата и поддържането на учителската професия.

Подпараграф 1.1.3 е свързан с изясняването на въпроса за субективната значимост на труда. Представени са част от основните компоненти или признаци, свързани с определянето на “значимостта на труда за човека“, механизмите на формирането ѝ, както и нейната основна роля по отношение на процесите и резултатите от осъществяването на дейността.

В параграф 1.2. “Същност на удовлетвореността от труда“ е направен обстоен преглед на класическата и съвременната литература в областта на удовлетвореността от труда, чиято цел е систематизирането на наличното научно познание относно природата, структурата, механизмите и детерминантите на конструкта.

В подпараграф 1.2.1 са представени основните изследователски перспективи на удовлетвореността от труда – дефиниции, направления в нейното изследване, както и формите, функциите и свойствата ѝ.

В подпараграф 1.2.2 са изведени теориите, описващи удовлетвореността от труда. Съществуват редица такива теории, но в литературата по-известни са само три концептуални рамки – съдържателни, процесни и ситуационни теории.

Съдържателните теории за удовлетвореността от труда включват: йерархичната теория на Ейбрахам Маслоу и двуфакторната теория на Фридрих Хърцбърг.

Към процесните теории за удовлетвореността от труда се отнасят: теорията за характеристиките на работата на Дж. Хекман и Г. Олдхам; теорията за преработката на социалната информация, представена от Г. Салансик и Дж. Пфефер; теорията на Дж. Адамс за заплащането; аспекtnата теория за удовлетвореността от труда, представена от Лоулър и Сютъл; теорията за социалното учене, обоснована от Х. Уейс и А. Шоу.

Ситуационните теории за удовлетвореността от труда са представени от ситуационно-събитийната теория на В. Куарстейн, Р. Маккафи и М. Гласман.

В *подпараграф 1.2.3* се разглеждат основните дискутирани в литературата източници, посветени на разкриването на детерминантите на удовлетвореността от труда, както и механизмите на тяхното влияние. Направен е преглед на литературата относно две основни групи влияния: на личностните детерминанти и на организационните фактори.

Като личностни детерминанти, повлияващи удовлетвореността от труда, се посочват фактори като пол, възраст, образователно равнище, самооценка, екстроверсия/интроверсия и брачен статус.

Организационните фактори, които влияят върху удовлетвореността от труда, включват характеристиките на самата работа, възнаграждението (заплащането), професионалното равнище, ръководителя (супервизията), колегиалните отношения и възможностите за повишение.

Удовлетвореността от учителския труд би могла да се определи като афективна реакция на учителите по отношение на тяхната работа или преподавателска роля. Както удовлетвореността, така и неудовлетвореността от учителския труд се повлияват от редица променливи. Източниците на удовлетвореност и неудовлетвореност при учителите могат да бъдат класифицирани в три големи групи фактори: фактори, присъщи за учителската професия; фактори извън училище; фактори, свързани с училището.

Към първата група фактори, присъщи за учителската професия, се отнасят тези, свързани с преподавателската дейност и работата с учениците. Към групата на факторите извън училището са включени наложените образователни промени, външното оценяване на училищата, “отрицателният портрет“ на учителите, представен в медиите, както и намаляването на престижа на учителската професия. Към факторите, свързани с училището, или т.нар. контекстуални променливи, могат да се включат отношенията с колегите, родителите, училищното ръководство, недостигът на време, променящите се поведение и ценности на учениците.

Параграф 1.3, озаглавен “Особености на учителския труд“, е посветен на разкриването на характера, структурата, моделите и концептуалната схема на учителската професия.

В *подпараграф 1.3.1* се разглеждат характерът, структурата и моделите на учителската професия, като се има предвид, че анализът на нейните характеристики зависи от икономическите, социалните и културните особености на страната.

Учителската професия се отнася към типа професии “човек – човек“ или т.нар. “комуникативни професии“, а характерът на всяка професия се определя от някои основни показатели, като цел, обект, условия и средства на работа. Посочени са четирите глобални, професионално значими за педагога качества, необходими за успешното реализиране на неговата трудова дейност: педагогическата общителност (комуникативност); педагогическото творчество; педагогическата наблюдателност и емоционалната устойчивост (стабилност), както и основните функции, структура и модели на учителската професия.

В *подпараграф 1.3.2* е коментирана концептуалната схема на учителския труд, представен като многомерно пространство, състоящо се от три взаимосвързани компонента – педагогическа дейност, педагогическо общуване и личността на учителя. Тези компоненти встъпват в сложни диалектически отношения, при които всеки един от тях в процеса на осъществяване на учителския труд може да бъде и предпоставка, и средство, и резултат от реализирането му.

Разгледани са и принципите на ефективното преподаване, както и основните аспекти, описващи професионализма на учителите при осъществяването на тяхната професионална дейност.

От изложения анализ на базовите теоретични и експериментални изследвания в областта на труда и удовлетвореността от него, представени в първа глава, са направени следните обобщения:

- Удовлетвореността от труда представлява сложен и динамичен психичен феномен, който детерминира поведението на служителите при осъществяването на трудовата им дейност.

- Удовлетвореността от труда е важен показател за качеството на живот, адаптацията към труда и ефективността на служителите и организациите като цяло.

- Въпреки многобройните проучвания върху удовлетвореността от труда понастоящем все още не съществува единна социално-психологическа теория за изясняването на нейните механизми на възникване. Всяка от представените теоретични постановки ни дава ценна идея, свързана с влиянието на определени фактори върху формирането и проявите ѝ.

- Като професия със специален статус, чиято цел или краен продукт е изграждането на личността на ученика, формирането на неговите личностни качества, познавателна, емоционална и волева сфера, изследването на удовлетвореността от учителския труд е предизвикателство, което ще запълни определен съществуващ дефицит в областта на педагогическата психология.

Втората глава, озаглавена “Методология и методика на емпиричното изследване“, се състои от четири параграфа.

В **първия параграф** са представени целта, задачите, обектът, предметът и ограниченията на емпиричното изследване. Във **втория параграф** са описани емпиричните проекции на теоретичния модел. В **третия параграф** е направено описание на изследваната съвкупност, а в **четвъртия** е представен инструментариумът на емпиричното изследване.

Целта на емпиричното изследване е да се установи дали и в каква степен ключови характеристики на личността, комуникативното безпокойство, разглеждано като личностна черта, перцепциите на средата и степента на адаптираност към нея оказват влияние върху удовлетвореността от учителския труд.

От целта произлизат следните конкретни *задачи* на изследването:

1. Да се разкрие структурата на конструкта удовлетвореност от труда, включващ доминиращите теории и гледни точки в областта.

2. Да се проучи влиянието на индивидуално-демографските фактори, като: възраст, стаж и принадлежност към една от трите организационно-педагогически среди върху удовлетвореността от учителския труд.

3. Да се изследва влиянието на личностните черти и комуникативното безпокойство, измервано като черта, върху удовлетвореността от учителския труд.

4. Да се анализира влиянието на социалнопсихичните детерминанти, като перцепциите на служителите за работната им среда и степента на адаптираност към нея, върху удовлетвореността от учителския труд.

5. Да се формулират изводи и препоръки, приложими в психологическата, училищната и социалната практика.

Обект на изследването са 190 учители от три средни общообразователни училища на територията на област Варна. Насочихме изследването към учителите по няколко причини:

1. Предполагаме, че те са основен и дългосрочен човешки ресурс на българската образователна система.

2. Настоящата реформа в българското образование поставя на изпитание позитивната нагласа на учителите към труда, която е важен фактор в изграждането и поддържането на висока и постоянна мотивация за учителски труд.

3. Поведението на учителите е модел за идентифициране от страна на обучаемите им в продължителния и сложен процес на социализация.

4. Не на последно място, психологичните изследвания в образованието много често се съсредоточават най-вече върху учениците и рядко се обръща внимание на учителите.

Предмет на изследването са личностните характеристики на учителите, техните перцепции за работната им среда и степента на адаптираност към нея, както и измеренията на удовлетвореността от учителския труд.

Дисертационното изследване е извършено при следните *ограничения*:

1. В рамките на едно изследване в чисто практически план е трудно осъществимо да се проучат взаимовръзките между всички описани в литературата личностни и социалнопсихични характеристики и измеренията на удовлетвореността от труда, затова са подбрани най-важните от тях.

2. Измерването на удовлетвореността от труда е трудно осъществимо, защото тя е лично и абстрактно познание, съществуващо в съзнанието на всеки индивид. Вероятно това произтича от факта, че липсват единна дефиниция и теория по въпроса, поради това се налага използването на самооценъчни тестови методики и статистически методи за анализ на получените данни.

3. Проучваме удовлетвореността от труда само сред учители от средни общообразователни училища в гр. Варна.

4. Изключително преобладава броят на жените и от тази гледна точка извадката не може да бъде балансирана по полов признак.

5. Изследването се провежда при времево ограничение.

6. От всички, работещи в образователната система, ние изследваме само удовлетвореността от труда при учителите.

Емпирични проекции на теоретичния модел

Предикторната част на теоретичния модел на изследването включва две основни групи променливи – личностни и социалнопсихични.

Като независими променливи от групата на личностните ресурси се разглеждат личностните черти и комуникативното безпокойство.

Като независими променливи от групата на социалнопсихичните ресурси се разглеждат някои аспекти на перцепциите на социалната среда, както и адаптацията на индивида към нея.

Като зависима променлива в този модел се разглежда удовлетвореността от учителския труд с всички нейни аспекти, включващи удовлетвореност от съдържанието на труда, задоволството от резултатите при изпълнение на задачите, удовлетвореност от прекия ръководител, колегите, заплащането, както и удовлетвореността от работата като цяло.

Теоретичният модел, разработен в първа глава, ни дава основание да поставим следните хипотези:

Хипотеза 1

Очакваме индивидуално-демографските фактори, като: възраст, стаж и принадлежност към една от трите организационно-педагогически среди, да оказват влияние върху нивата на удовлетвореност от учителския труд.

Хипотеза 2

Очакваме да съществуват от слаби до умерени взаимовръзки между личностните характеристики, като: невротичност, спонтанна агресивност, занижена самооценка, раздразнителност, афилиация, балансираност, реактивна агресивност, стеснителност, откритост, екстроверсия/интроверсия, емоционална лабилност, и удовлетвореността от учителския труд.

Хипотеза 3

Очакваме да съществуват взаимовръзки между комуникативното безпокойство, измервано като личностна черта, и удовлетвореността от учителския труд.

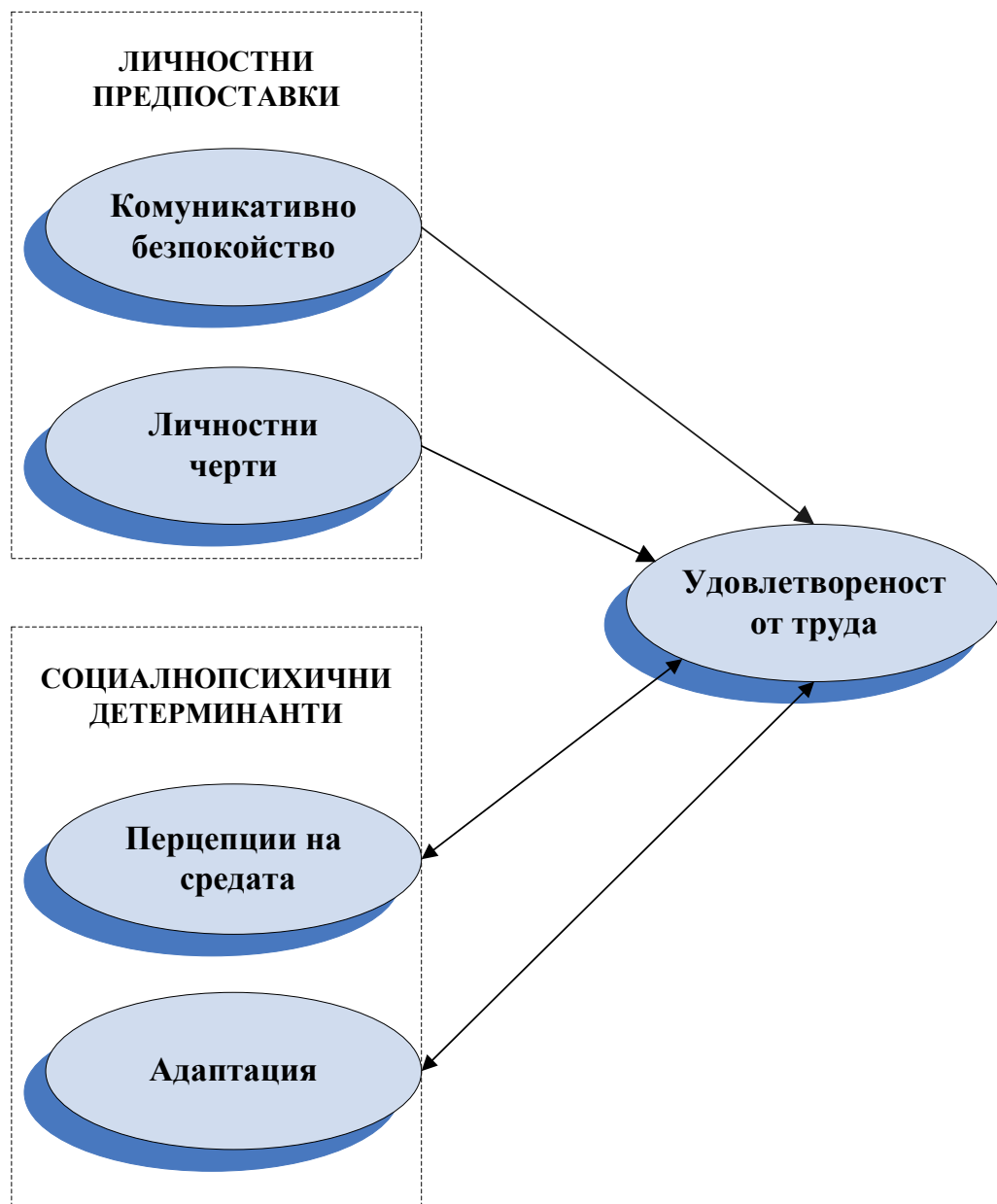
Хипотеза 4

Очакваме да се проявят умерени до силни взаимовръзки между перцепциите на организационната среда и удовлетвореността от учителския труд.

Хипотеза 5

Наличието на многобройни емпирични свидетелства за ролята на степента на адаптация на индивидите към средата ни дава основание да очакваме, че ще се проявят от умерени до силни взаимовръзки между някои от основните аспекти на адаптацията към организационната среда и удовлетвореността от учителския труд.

Теоретичните допускания за взаимодействията между включените в модела променливи са представени на фигура 1.

Фиг. 1. Модел на взаимовръзките между включените променливи в изследването

Описание на извадката

Извадката се състои от 190 изследвани лица от двата пола, възрастово диференцирани в три групи – до 30 години, от 30 до 50 години и над 50 години. Изследваните лица са учители от три средни общообразователни училища в град Варна – СОУ „Пейо Яворов“, VII СОУ „Найден Геров“ и VIII СОУПЧЕ „А. С. Пушкин“ (вж. табл.1).

Таблица 1. Характеристики на изследваните лица

		Брой	%	Общо
Пол	Жени	178	93,7	190
	Мъже	12	6,3	
Възраст	до 30 години	10	5,3	190
	от 30 до 50 години	103	54,2	
	над 50 години	77	40,5	
Училище	СОУ "Пейо Яворов"	57	30,0	190
	VII СОУ "Найден Геров"	68	35,8	
	VIII СОУПЧЕ "А. С. Пушкин"	65	34,2	
Трудов стаж в учителската професия	до 5 години	15	7,9	190
	от 5 до 10 години	12	6,3	
	над 10 години	163	85,8	
Трудов стаж в конкретното училище	до 5 години	45	23,7	190
	от 5 до 10 години	36	18,9	
	над 10 години	109	57,4	

Изследването е проведено извън класните стаи. На изследваните лица във всички училища е предоставена аналогична информация за целите на изследването и инструкция за начина на попълване на анкетната карта. Изрично е подчертано уверението за анонимност. Изследваните лица се справиха с попълването на анкетната карта за около 45 – 50 минути.

Инструментариум

За провеждане на емпиричното изследване са използвани следните самооценъчни методики – *Персонален доклад за комуникативно безпокойство – 24*, *Многомерен личностен въпросник*, *Метод за оценка на социалната среда*, *Метод за изследване на адаптацията на индивида към средата* и *Скали за диагностика на удовлетвореността от труда*. Статистическата обработка на резултатите е извършена с помощта на компютърната програма “Статистически пакет за социални науки – SPSS – версия 19.0. Използвани са следните методи – описателна статистика (надеждността на използваните самооценъчни тестови методики бе оценена с помощта на коефициента за вътрешна консистентност “Cronbach’s Alpha“); еднофакторен и двуфакторен дисперсионен анализ; корелационен и регресионен анализ.

Казаното във втора глава може да се резюмира в следните няколко пункта:

- Инструментариумът, обсъден в главата, притежава необходимите психометрични характеристики, които съответстват на замисъла на настоящото дисертационно изследване, и би могъл да обслужи решаването на поставените пред изследването задачи. Прилаган е многократно в българската психодиагностична практика.

- Методиките за изследване на личността “Персонален доклад за комуникативно безпокойство – 24“ и “Многомерен личностен въпросник“ включват достатъчно скали, които могат да очертаят подробен и надежден личностен профил на изследваните лица.

- Методът за оценка на социалната среда дава ясна представа за формираната в хода на функционирането картина за професионалното обкръжение на изследваните учители според индивидуалните им перцепции.

- Методът за изследване на адаптацията на индивида към професионалната му среда осигурява надеждна информация, която разкрива най-важните източници за оптималното функциониране на индивидите в средата.

- Методът за диагностициране на удовлетвореността от труда дава обективна представа за равнищата на удовлетвореност на учителите от различните аспекти на професионалните им изяви.

Третата глава, озаглавена “Ефекти на удовлетвореността от учителския труд – емпиричен ракурс“, се състои от три параграфа. В **първия параграф** са представени взаимовръзките и влиянията между измерваните променливи. Във **втория параграф** са изложени, обсъдени и обобщени резултатите от проведеното емпирично изследване. В **третия параграф** са очертани насоките за бъдещи изследвания.

Параграф 3.1. “Взаимовръзки и влияния между измерваните променливи“ се състои от пет подпараграфа.

В *подпараграф 3.1.1* е проследен диференциращият ефект на социодемографските характеристики, като възраст, стаж и принадлежност към една от трите организационно-педагогически среди, върху нивата на удовлетвореност от учителския труд чрез еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA).

От представените резултати за ролята на възрастовите различия по отношение на удовлетвореността от труда става ясно, че различните възрастово диференцирани групи са удовлетворени от различни аспекти на своя труд. За учителите до 30-годишна възраст това са съдържателните характеристики на труда, удовлетвореността от ръководителя и колегите. За учителите от 30 до 50 години това е задоволството от резултатите при изпълнение на професионалните задачи. Учителите над 50-годишна възраст са най-удовлетворени от заплащането на своя труд и автономността при неговото осъществяване.

При обособените три групи учители в зависимост от трудовия стаж също се наблюдават различни ефекти на неговото въздействие върху аспектите на удовлетвореността от труда. Учителите с трудов стаж до 5 години са най-удовлетворени от прекия си ръководител и своите колеги. Учителите с трудов стаж от 5 до 10 години са най-удовлетворени от съдържателните характеристики на своя труд, считайки, че работата им дава възможност за развитие на техните интелектуални качества и професионални умения. Тези учители изпитват и най-голямо задоволство от

резултатите при изпълнението на своите професионални задачи, като те са и най-удовлетворени от работата си като цяло в сравнение с останалите две групи учители. Учителите с трудов стаж над 10 години са най-удовлетворени от някои от аспектите на труда, като възможността за автономност при изпълнение на професионалните си задължения и от заплащането.

Организационната среда в трите училища влияе по различен начин и върху оценката на изследваните лица по отношение на удовлетвореността от тяхната професионална дейност. Предположението е, че това се дължи на факта, че всяко училище притежава уникална организационна култура и специфичен социален климат. От получените резултати става ясно, че има разлика в субективната значимост на отделните аспекти на удовлетвореността от труда при учителите в различните социални среди. За учителите от СОУ "Пейо Яворов" най-важните аспекти на удовлетвореността от техния труд са неговите съдържателни характеристики, предоставящи възможност за изпълнението на предизвикателни задачи, себеизява и автономия. Тези учители са най-удовлетворени и от своя ръководител и от работата като цяло. Учителите от СОУ "Найден Геров" оценяват най-високо само един от аспектите на удовлетвореността от труда, а именно, възможността за автономност при изпълнение на професионалната им дейност. Учителите от СОУПЧЕ "А. С. Пушкин" са най-удовлетворени от резултатите при изпълнението на техните задачи, от колегите и от заплащането.

В *подпараграф 3.1.2* са представени взаимовръзките и влиянията между личностните ресурси и аспектите на удовлетвореността от учителския труд.

Взаимовръзките и влиянията между личностните черти и аспектите на удовлетвореността от учителския труд, установени чрез корелационен анализ, показват, че някои личностни характеристики, като невротичност, спонтанна агресивност, занижена самооценка, раздразнителност, афилиация, балансираност, реактивна агресивност, стеснителност, откритост, екстроверсия/интроверсия, емоционална лабилност, си взаимодействат с удовлетвореността от учителския труд. Оказва се, че учителите, които са по-малко невротични, не проявяват агресивност, открити са, но в същото време са и емоционално по-устойчиви, емпатийни и проявяват склонност към сдружаване, балансирани, екстровертирани, отзивчиви и с по-висока самооценка са и по-удовлетворени от своя труд.

За предвиждане влиянието на независимите променливи – устойчивите личностни черти, върху удовлетвореността от труда, е приложен множествен регресионен анализ по метода *stepwise*. Регресионният модел включва линейна комбинация от субскалите на многомерния личностен въпросник и удовлетвореността от труда в зависимост от възрастта, трудовия стаж и принадлежността към една от трите организационно-педагогически среди.

От представените резултати става ясно, че под влиянието на възрастта 12 % от вариациите в зависимата променлива при учителите до 30-годишна възраст се обясняват с един личностов предиктор – афилиацията. Две независими променливи от групата на личностовите предиктори – раздразнителността и откритостта, обясняват 14 % от вариациите в зависимата променлива – удовлетвореността от труда при групата на учителите от 30 до 50 години. При учителите над 50 години откритостта отпада и 9 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват отново с личностов предиктор – раздразнителността.

В зависимост от трудовия стаж афилиацията обяснява 13 % във вариациите в зависимата променлива при учителите с трудов стаж до 5 години. При учителите с трудов стаж от 5 до 10 години комбинацията от два предиктора – раздразнителност и балансираност, обяснява 16 % от вариациите в удовлетвореността от труда. При учителите с трудов стаж над 10 години комбинацията на независимите променливи от групата на личностовите предиктори – раздразнителност, афилиация и откритост, обяснява 19 % от вариациите в зависимата променлива.

Наблюдават се интересни вариации в зависимата променлива при учителите от трите различни училища. Оказва се, че при учителите от СОУ "Пейо Яворов" 14 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват с комбинацията от два личностови предиктора – балансираност и откритост.

При учителите от VII СОУ "Найден Геров" 10 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват само с един личностов предиктор – невротизма. При учителите от VIII СОУПЧЕ "А. С. Пушкин" комбинацията от три личностови предиктора – раздразнителност, афилиация и екстроверсия, обяснява 28 % от вариациите в зависимата променлива.

Общо за цялата изследвана съвкупност от учители 9 % от вариациите в зависимата променлива се дължат на две предикторни променливи – занижената самооценка и откритостта. Бихме могли да предположим, че трите училища представляват три различни организационни среди, в които организационната култура и социалният климат провокират проявата на различни личностни черти при различните учители в осъществяването на тяхната трудова дейност.

В *подпараграф 3.1.3* са проследени взаимовръзките и влиянията между комуникативното безпокойство и аспектите на удовлетвореността от учителския труд.

Диференциращ ефект на социодемографските характеристики върху комуникативното безпокойство

Данните от описателните статистики за социодемографските характеристики и комуникативното безпокойство в различните контексти на общуване в зависимост от възрастовите различия показват, че учителите до 30 години изпитват най-високо безпокойство във всички контексти на

комуникация – при общуване в група, диада, събрание и публика. При учителите от 30 до 50 години се наблюдава известно понижаване в нивата на комуникативното безпокойство. Учителите над 50-годишна възраст са най-спокойни и уверени в моментите, когато комуникират с останалите, независимо от ситуацията. Вероятно в началото на професионалната си кариера младите учители изпитват тревожност при иницирането и участието в социални контакти в различните контексти. С нарастването на възрастта и натрупването на опит учителите развиват интелектуалните си качества и професионалните си умения, при което безпокойството и смущенията им в общуването намаляват. Тяхното желание за инициране и осъществяване на социални комуникации в различните контексти вероятно също нараства, за което свидетелстват и най-ниските стойности по всички скали на комуникативното безпокойство.

Анализът на данните по отношение на стажа и комуникативното безпокойство при различните групи учители аналогично, както и по отношение на възрастта, показва, че в най-висока степен безпокойство и тревожност в общуването във всичките му аспекти – при общуване в група, диада, събрание и публика, изпитват учителите с трудов стаж до 5 години. При учителите с трудов стаж от 5 до 10 години се наблюдава известно понижаване в нивата на комуникативното безпокойство. По-спокойни и уверени в комуникацията са учителите с трудов стаж над 10 години. Можем да предположим, че с навлизането в професията младите учители изпитват по-голямо комуникативно безпокойство при общуването в различни контексти. В резултат на натрупването на педагогически опит настъпват и различни структурни изменения в работата на учителите, например: повишават се организацията и контролът на дейността, възможностите за самоусъвършенстване, както и интелектуалното и културното равнище. Вероятно това води и до понижаване на нивото на комуникативното безпокойство във всички негови аспекти и до инициране на желание за осъществяването на социални комуникации при учителите с по-голям трудов стаж.

Като цяло бихме могли да обобщим, че различията в трите организационни среди, в които функционират учителите от трите училища, оказват различно влияние в проявите на комуникативното безпокойство.

Взаимовръзки и влияния между комуникативното безпокойство и аспектите на удовлетвореността от учителския труд

От представените взаимовръзки и влиянията между комуникативното безпокойство в различните контексти на общуване и аспектите на удовлетвореността от учителския труд, установени чрез корелационен анализ, става ясно, че има наличие на взаимовръзка между способността за спокойна, активна и безпроблемна комуникация и възможността за преживяване на удовлетвореност от труда. Оказва се, че учителите, които

изпитват по-голямо безпокойство в някои контексти от общуването, каквито са групите на учителите до 30 години и тези с трудов стаж до 5 години, са и най-удовлетворени от своя труд като цяло. Вероятно в началото на професионалната си кариера младите учители изпитват тревожност при иницирирането и участието в социални контакти в различни контексти. С нарастването на възрастта и натрупването на опит тези учители развиват интелектуалните си качества и професионалните си умения, при което стават и по-уверени, по-спокойни и по-активни в различните ситуации в общуването. Паралелно с намаляването на комуникативното безпокойство обаче намалява и удовлетвореността от труда при учителите на възраст над 50 години и тези с трудов стаж над 10 години.

За предвиждане влиянието на независимата променлива комуникативно безпокойство е приложен множествен регресионен анализ по метода *stepwise*. Регресионният модел включва линейна комбинация от субскалите на самооценъчната скала “ Персонален доклад за комуникативно безпокойство “ и удовлетвореността от труда в зависимост от възрастта, трудовия стаж и принадлежността към една от трите организационно-педагогически среди.

В зависимост от възрастта само комуникативното безпокойство в комуникативния контекст изказване по време на срещи и събрания обяснява 70 % от вариациите в зависимата променлива – удовлетвореност от труда, при групата на учителите до 30 години. При учителите от 30 до 50 години 8 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват с предиктора общо комуникативно безпокойство. При групата на учителите над 50 години този процент спада и само 6 % от вариациите в зависимата променлива също се обясняват с предиктора общо комуникативно безпокойство.

В зависимост от трудовия стаж комуникативното безпокойство в комуникативния контекст изказване по време на срещи и събрания обяснява 45 % от вариациите в зависимата променлива при групата на учителите с трудов стаж до 5 години. При останалите две групи учители – с трудов стаж от 5 до 10 години и с трудов стаж над 10 години, предикторът комуникативно безпокойство в комуникативния контекст разговор в диада обяснява съответно 8 % и 5 % от вариациите в удовлетвореността от труда. Оказва се, че аналогично с получените резултати в зависимост от възрастта и тук учителите с трудов стаж до 5 години, въпреки че са с по-висока степен на комуникативно безпокойство, са и по-удовлетворени от своята работа в сравнение с останалите две групи учители.

По отношение на установяването на вариациите в зависимата променлива при учителите от трите различни училища става ясно, че при учителите от СОУ "Пейо Яворов" 13 % от тези вариации се обясняват с предиктора комуникативно безпокойство в комуникативния контекст говорене пред публика. За учителите от VII СОУ "Найден Геров" 11 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват с комуникативното безпокойство в комуникативния контекст разговор в тесен кръг от хора или

група. Предикторът комуникативно безпокойство в комуникативния контекст разговор в диада обяснява 8 % от вариациите в зависимата променлива – удовлетвореност от труда, при учителите от VIII СОУПЧЕ "А. С. Пушкин".

Общо за цялата изследвана съвкупност от учители 9 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват с предикторната променлива комуникативно безпокойство в комуникативния контекст разговор в диада.

В *подпараграф 3.1.4* са описани взаимовръзките и влиянията между перцепциите за организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд.

Диференциращ ефект на социодемографските характеристики върху перцепциите на учителите за работната им среда

Данните от описателните статистики за влиянието на социодемографските фактори върху перцепциите на изследваните лица за работната им среда показват, че различните възрастово диференцирани групи оценяват като най-важни различни аспекти на средата. За учителите до 30 години най-високо ценени са аспектите, свързани с наличието на определени правила и норми на поведение в средата, както и по-голямата степен на санкциониране при отклонение от тези установени норми. Тези учители възприемат средата и като по-престижна, даваща им възможност за изграждане и поддържане на позитивен образ за себе си. Тя се оценява и като задоволяваща потребностите им, а също така и като среда, даваща възможност за израстване и заемане на друга позиция в нея. Паралелно с тези най-високо ценени аспекти младите учители възприемат средата и като по-малко противоречива, лесно достъпна и по-малко изолирана от останалите организационни среди. За тях тя е и по-малко натоварваща и не толкова впримчваща и защитаваща ги. Останалите две възрастово диференцирани групи – от 30 до 50 години и над 50 години, оценяват средата като по-трудно достъпна и по-противоречива, изискваща по-голям разход на лични ресурси за постигането на организационните цели. Тя се възприема и като по-впримчваща, но в същото време и като по-защитаваща пребиваващите в нея учители. Средата се оценява още и като среда с по-неясно дефинирани правила и норми на функциониране, нарушението на които съответно не се санкционира толкова строго. Тя се възприема и като не толкова престижна и задоволяваща потребностите на учителите, а също и като непредоставяща големи възможности за заемане на други позиции в нея.

При обособените три групи учители в зависимост от трудовия стаж също се наблюдават различни ефекти на неговото въздействие върху оценките на изследваните лица по отношение на аспектите на тяхната работна среда. Учителите с трудов стаж до 5 години оценяват най-високо такива аспекти на работната среда, като наличните в организацията правила

и норми на функциониране, както и високата степен на санкциониране при нарушаване на тези правила. За тези учители присъствието в средата е въпрос на престиж, като тя от своя страна задоволява голяма част от потребностите им, давайки им възможност за израстване. В същото време средата се възприема и като по-малко противоречива, по-трудно достъпна, по-изолирана, по-малко впримчваща и защитаваща пребиваващите в нея.

Учителите с трудов стаж от 5 до 10 години възприемат средата като най-престижна, трудно достъпна, изолирана, а понякога дори и по-противоречива с несъвместимите си и конфликтни изисквания за действие. Оказва се, че функционирането в средата удовлетворява голяма част от потребностите на пребиваващите в нея. Средата се възприема и като предпазваща от неблагоприятни събития и въздействия, но в същото време и като по-впримчваща и създаваща усещането, че ако бъде напусната, това ще доведе до неблагоприятни последици за индивидите. Според учителите от тази група организационната среда е с по-слабо изразени норми и правила на поведение, а санкционирането на отклоненията от тях е по-слабо застъпено. От друга страна обаче, средата се оценява и като най-малко натоварваща и даваща възможности за израстване в нея. Това е интересен резултат, предвид факта, че след натрупването на 10-годишен трудов стаж учителите имат възможност да заемат длъжностите “старши учител“, “главен учител“ и “учител-методик“. Интерес представлява влиянието на стажа върху характера на оценките на организационната среда при учителите с трудов стаж над 10 години. Става ясно, че с натрупването на стажа учителите оценяват като важни аспекти на средата малка част от тях.

По отношение на спецификата на оценките на учителите за организационната среда, в която те функционират, като цяло бихме могли да обобщим, че нейните различни аспекти по различен начин повлияват субективните им оценки за нея.

Взаимовръзки и влияния между перцепциите за организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд

Взаимовръзките и влиянията между перцепциите на изследваните лица за тяхната организационна среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд, установени чрез корелационен анализ, показват, че учителите, които възприемат работната среда като среда с ясно дефинирани правила и норми, чието нарушаване се санкционира във висока степен, като по-консистентна, престижна, защитаваща, удовлетворяваща потребностите им, а също и като по-малко изолираща, впримчваща, по-трудно достъпна и даваща възможност за йерархично израстване, са и по-удовлетворени от аспектите на своя труд.

За предвиждане влиянието на една от независимите променливи – перцепциите на средата, е приложен множествен регресионен анализ по метода *stepwise*. Регресионният модел включва линейна комбинация от

субскалите на метода за оценка на социалната среда и удовлетвореността от труда в зависимост от възрастта, трудовия стаж и принадлежността към една от трите организационно-педагогически среди.

От получените резултати става ясно, че в зависимост от възрастта само една независима променлива от групата на социалнопсихичните ресурси – възможността за придвижване в средата, обяснява 65 % от вариациите в зависимата променлива – удовлетвореността от труда, при групата на учителите до 30 години. При учителите от 30 до 50 години 42 % от вариациите в зависимата променлива се обясняват с комбинацията от три предиктора – нормативна база, изолираност и защитеност. Оказва се, че при учителите над 50-годишна възраст единствен предиктор, който обяснява 44 % от вариациите в зависимата променлива – удовлетвореността от труда като цяло, е престижността на средата. Вероятно тези учители, които са успели да изградят определен набор от педагогически умения и собствен стил на работа и са достигнали нивото на “педагогическото майсторство“ в учителската професия, ще бъдат и по-удовлетворени от престижността на средата, в която функционират.

В зависимост от трудовия стаж 60 % от вариациите в зависимата променлива при учителите с трудов стаж до 5 години се обясняват с предиктора придвижване в средата. При учителите с трудов стаж от 5 до 10 години 51 % от вариациите в удовлетвореността от труда се обясняват с предиктора защитеност на средата. В зависимост от стажа се наблюдава и интересна комбинация от независимите променливи – нормативна база, достъпност, престижност, изолираност и защитеност на средата, които обясняват 47 % от вариациите в зависимата променлива при учителите с трудов стаж над 10 години.

Поради това, че трите училища представляват три различни организационни среди, а перцепциите на социалния климат в трудовата среда са нещо субективно за всеки индивид, функциониращ в нея, се провокира и появата на вариации в оценките за средата и аспектите на удовлетвореност от труда. Предполагаме, че учителите с положителни възприятия за средата и условията, които тя предоставя на функциониращите в нея, вероятно ще изпитат и по-високи нива на удовлетвореност от труда в сравнение с тези с негативни възприятия за работните условия в организационната среда.

Общо за цялата изследвана съвкупност от учители 44 % от вариациите в зависимата променлива се дължат на предикторните променливи – нормативна база, достъпност, престижност, изолираност и защитеност на средата.

В *подпараграф 3.1.5* е акцентирано върху взаимовръзките и влиянията между степента на адаптация към организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд.

Диференциращ ефект на социодемографските характеристики върху адаптацията на учителите към работната среда

Въз основа на получените резултати за ролята на възрастовите различия по отношение на аспектите на адаптация към трудовата среда бихме могли да обобщим, че различните възрастово диференцирани групи оценяват като най-важни различни индикатори за адаптацията към организационната среда. За учителите до 30 години най-високо ценени са приемането на себе си, личностният растеж и дългосрочните жизнени цели. За учителите над 50-годишна възраст определящи критерии за успешна адаптация към организационната среда са възможностите за по-голяма автономия, по-голям контрол над средата и изграждането на позитивни взаимоотношения между участниците в нея, както и на чувството на привързаност към организацията. Учителите на възраст от 30 до 50 години запазват една средна тенденция по отношение на всички аспекти за адаптация към средата.

Като цяло бихме могли да обобщим, че стажът показва субективни различия във възприятията на различните индикатори за адаптация към организационната среда. Така например за учителите с трудов стаж до 5 години отново най-значими индикатори за адаптация към работната среда са позитивните нагласи към себе си и чувството за себеуважение, личностният растеж, развитието на личната компетентност и възможността за установяването на контрол над средата. Учителите с трудов стаж от 5 до 10 години оценяват като най-важни индикаторите за успешна адаптация, като възможността за по-голяма автономност, контрол над средата и позитивните нагласи и приемане на себе си. За учителите с трудов стаж над 10 години възможностите за установяването на контрол над хода на протичащите събития и процеси в средата, успешното справяне с възникващите проблеми в нея и установяването на позитивни взаимоотношения с пребиваващите в средата индивиди са най-ценените аспекти на успешната адаптация към трудовата среда.

По отношение на установяването на детерминиращите аспекти на адаптацията към организационната среда, в която функционират учителите от трите училища, бихме могли да предположим, че различните работни среди предоставят набор от различни характеристики за адаптация към тях.

Взаимовръзки и влияния между степента на адаптация на изследваните лица към организационната среда и аспектите на удовлетвореността от учителския труд

Взаимовръзките и влиянията между степента на адаптация на изследваните лица и аспектите на удовлетвореността от учителския труд, установени чрез корелационен анализ, показват, че учителите, които се характеризират с положителни Аз-перцепции за себе си, възможност за

установяване на личен контрол над средата, автономност в действията, преследване на дългосрочни цели, както и с потребност от себerealизация и постоянно развитие на личната компетентност и установяване на позитивни взаимоотношения като важни механизми за оптималното функциониране в средата, са и по-удовлетворени от своята работа като цяло.

Влиянието на адаптацията на учителите към училищната среда върху удовлетвореността от професията е изследвано чрез регресионен анализ по метода *stepwise*. Регресионният модел включва линейна комбинация от субскалите на метода за изследване на адаптацията на индивида към средата и удовлетвореността от труда в различните възрастови групи, в групите, формирани според трудовия стаж, и в групите учители, обособени според принадлежността им към една от трите организационно-педагогически среди.

От представените резултати става ясно, че в групите, формирани по възрастов признак, само една независима променлива – личностният растеж, обяснява 66 % от вариациите в зависимата променлива при учителите до 30 години. При учителите от 30 до 50 години в голяма част удовлетвореността от упражняването на учителската професия се дължи на възможността да реализират жизнените си цели, на автономията, която им се предоставя при упражняване на професията, и на позитивните взаимоотношения, които са установили в работната си среда. При учителите над 50-годишна възраст възможността за автономно функциониране в училищната среда продължава да играе ролята на важен фактор за повишаване на удовлетвореността от професионалния труд, но се появява и още един, важен за изграждането на общия адаптационен синдром, а именно – личностният растеж.

В групите, формирани на основата на различен трудов стаж, 79 % от вариациите в зависимата променлива при учителите с трудов стаж до 5 години се обясняват с детерминантата личностен растеж. При учителите с трудов стаж от 5 до 10 години предикторът жизнени цели обяснява 57 % от вариациите в удовлетвореността от труда. Комбинацията от три независими променливи – личностен растеж, жизнени цели и автономия, обяснява 49 % от вариациите в удовлетвореността от труда при учителите с трудов стаж над 10 години.

Би могло да се каже, че личностният растеж, възможността за осъществяването на дългосрочни жизнени цели, автономността и позитивните взаимоотношения са факторите, които имат трайно влияние във всички възрастови групи в процеса на адаптация към трудовата среда. Получените резултати още веднъж подкрепят схващанията на водещи изследователи, че важността на личностния растеж в структурата на адаптацията произтича от потребността от себerealизация и постоянно развитие на личната компетентност. Дългосрочните жизнени цели придават смисъл на общото поведение, автономията е от значение за оптималното

функциониране на личността, а позитивните взаимоотношения се свързват с чувството на емпатия и привързаност.

Тъй като и трите училища представляват различни организационни среди, става ясно, че адаптивните механизми към тези среди ще бъдат различни за учителите от всяко училище.

Общо за цялата изследвана съвкупност 51 % от вариациите в удовлетвореността от труда се обясняват с комбинацията от три предиктора – личностен растеж, жизнени цели и автономия, като най-голям е регресионният коефициент на личностния растеж.

В **параграфи 3.2** на трета глава са изложени, обсъдени и обобщени резултатите от проведеното емпирично изследване, а в **параграф 3.3** са очертани насоките за бъдещи изследвания.

Обсъждане и обобщение на резултатите

Настоящото изследване беше проведено, за да се отговори на въпроса дали и в каква степен ключови характеристики на личността, комуникативното безпокойство, перцепциите на средата и степента на адаптираност към нея оказват влияние върху удовлетвореността от учителския труд. За постигането на тази цел беше проучена класическа и съвременна литература в областта на удовлетвореността от труда като един от елементите на удовлетвореността от живота като цяло. Въз основа на това бяха селектирани релевантни на проблема променливи, бяха формулирани хипотези, за да се проверят взаимовръзките и влиянията между тях чрез адаптирани за български условия самооценъчни методики.

Резултатите от проведеното емпирично изследване подкрепят основните хипотези. Наблюдава се тенденция на постепенно намаляване на удовлетвореността от труда с увеличаването на възрастта при трите възрастово диференцирани групи, които са удовлетворени от различни аспекти на своя труд. Оказва се, че най-удовлетворени от повечето му аспекти са т. нар. „млади учители” на възраст до 30 години. Те са удовлетворени от съдържателните характеристики на труда си и от възможността за изпълнение на предизвикателни задачи, за себеизява, от ръководителя, колегите си и от работата като цяло. Учителите от 30 до 50 години са удовлетворени само от един от аспектите и това е задоволството от резултатите при изпълнение на професионалните задачи. Учителите над 50-годишна възраст са най-удовлетворени от заплащането и автономността като един от аспектите на съдържателните характеристики на труда. Това, от една страна, може би се дължи на факта, че с нарастването на възрастта очакванията от работата стават по-реалистични, но от друга, може би се дължи и на понижената физическа енергия и ентузиазъм, съпътстващи процеса на стареенето.

При обособените три групи учители в зависимост от трудовия стаж също се наблюдава тенденция на постепенно намаляване на удовлетвореността от труда с натрупването на опит. Оказва се, че учителите

с трудов стаж до 5 години са най-удовлетворени от прекия си ръководител и своите колеги. Учителите с трудов стаж от 5 до 10 години са най-удовлетворени от съдържателните характеристики на своя труд, от резултатите при изпълнението на своите професионални задачи, както и от работата си като цяло. Учителите с трудов стаж над 10 години са най-удовлетворени от автономността при изпълнението на професионалната си дейност и от заплащането.

Проявите на различните аспекти на удовлетвореността от учителския труд се повлияват и от различните организационни среди в трите училища, което още веднъж показва, че има разлика в субективната значимост на отделните аспекти на удовлетвореността от труда при учителите в различните социални среди.

Допускането, че някои личностни характеристики, като невротичност, спонтанна агресивност, занижена самооценка, раздразнителност, афилиация, балансираност, реактивна агресивност, стеснителност, откритост, екстраверсия/интроверсия, емоционална лабилност, си взаимодействат с удовлетвореността от учителския труд, се потвърждава. Потвърждават се очакванията, че учителите, които са по-малко невротични, не проявяват агресивност, открити са, но в същото време са и емоционално по-устойчиви, емпатийни и проявяват склонност към сдружаване, балансирани, екстровертирани, отзивчиви и с по-висока самооценка са и по-удовлетворени от своя труд.

Потвърди се и допускането за взаимовръзка между способността за спокойна, активна и безпроблемна комуникация и възможността за преживяване на удовлетвореност от труда. Оказва се, че учителите, които изпитват по-високо безпокойство в някои контексти от общуването, каквито са групите на учителите до 30 години и тези с трудов стаж до 5 години, са и най-удовлетворени от своя труд като цяло. Вероятно в началото на професионалната си кариера младите учители изпитват тревожност при иницирането и участието в социални контакти в различни контексти. С нарастването на възрастта и натрупването на опит тези учители развиват интелектуалните си качества и професионалните си умения, при което стават и по-уверени, по-спокойни и по-активни в различните ситуации в общуването. Паралелно с намаляването на комуникативното безпокойство обаче намалява и удовлетвореността от труда при учителите на възраст над 50 години и тези с трудов стаж над 10 години.

В хода на изследването се потвърди и хипотезата за наличие на взаимовръзки между перцепциите на организационната среда и удовлетвореността от учителския труд. Потвърдиха се очакванията, че учителите, които възприемат организационната среда като среда с ясно дефинирани правила и норми, чието нарушаване се санкционира във висока степен, като среда, която е по-консистентна, престижна, защитаваща, удовлетворяваща потребностите им, както и по-малко изолираща,

впримчваща, по-трудно достъпна и даваща възможност за йерархично израстване, са и по-удовлетворени от аспектите на своя труд.

Беше проверено и се доказва допускането за наличието на умерени до силни корелационни връзки между някои основни индикатори на адаптацията към организационната среда и удовлетвореността от учителския труд. Стана ясно, че учителите, които се характеризират с положителни Аз-перцепции, възможност за установяване на личен контрол над средата, автономност в действията, преследване на дългосрочни цели, както и с потребност от себереализация и постоянно развитие на личната компетентност и установяване на позитивни взаимоотношения като важни механизми за оптималното функциониране в средата, са и по-удовлетворени от своята работа като цяло.

В заключение може да се каже, че резултатите от анализа на събраните чрез самооценъчни методики емпирични данни позволяват да се отговори на основните въпроси, поставени в изследването. Систематизирани са теоретичните схващания за удовлетвореността от труда. Констатирана е ролята на възрастовите различия, трудовия стаж и принадлежността към една от трите организационно-педагогически среди за проявите на удовлетвореност от труда при учителите. Установена е и ролята на някои личностни черти, комуникативното безпокойство, перцепциите на средата и степента на адаптираност на учителите към нея за проявите на различните аспекти на удовлетвореността от труда.

Насоки за бъдещи изследвания

Настоящото изследване е първата стъпка в изучаването на проблема за влиянието и взаимовръзките между някои личностни предиспозиции и социалнопсихични детерминанти и удовлетвореността от труда при учителите. Бъдещи изследвания с тези и други методики биха могли да разширят възможностите за ползотворни изводи и препоръки за повишаване на удовлетвореността от труда на учителите чрез включване на потенциални предиктори и медиатори, които не са обект на проучване в това изследване.

Предмет на бъдещи изследвания би могъл да бъде и един разширен медиаторен модел, при който перцепциите на средата и степента на адаптираност към нея могат да бъдат изследвани като медиращи влиянието на личностните черти и комуникативното безпокойство върху удовлетвореността от учителския труд.

Обобщенията върху разискваната проблематика за удовлетвореността от учителския труд са формулирани като “Изводи и препоръки” в заключителната част на дисертационния труд.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Актуалността на дисертационното изследване, както вече е посочено, се определя от това, че удовлетвореността от труда е универсална реалност, неразривно свързана с удовлетвореността от живота и психичното благополучие на индивидите. Съществена характеристика на удовлетвореността от професионалната дейност е и фактът, че тя има комплексен характер, повлияващ поведението на служителите в организацията, тяхната мотивация за труд, ангажимента и привързаността им към организацията.

Данните от редица емпирични изследвания, в това число и от настоящото, показват, че сложният характер на проблема за проучването на удовлетвореността от учителския труд налага прилагането на комплексен подход не само за отчитане влиянието на множество фактори и условия, повлияващи нейните нива, но и за разкриване на взаимовръзките между тях. Разкриването на относителния принос на детерминантите, водещи до повишени нива на удовлетвореност от учителския труд, ще допринесе за търсенето на начини за тяхното модифициране с цел постигане на по-голяма ангажираност и привързаност към организацията, по-добра училищна ефективност и мотивация за работа, както и за подобряване на психичното благополучие и удовлетвореността от живота при учителите.

Разрешаването на проблемите, свързани с удовлетвореността от учителския труд, налага използването на качествено нов подход, тясно свързан с преосмислянето на ролята на националното образование в един глобализиращ се свят. Този подход трябва да доведе до повишаване на престижа и статуса на учителската професия, до повишаване на бюджетните средства за образование и трудови възнаграждения на учителите, което ще допринесе за до повишаване на мотивацията за труд и постигане на по-висока удовлетвореност от професията.

Основните резултати от дисертационното изследване могат да се обобщят в теоретично, емпирично и практико-приложно направление по следния начин:

- Въпреки многобройните проучвания на удовлетвореността от труда понастоящем все още не съществува единна социално-психологическа теория, изясняваща механизмите на възникването ѝ. Всяка от представените теоретични постановки ни дава ценна идея, свързана с влиянието на определени детерминанти върху формирането и проявите ѝ.

- Въз основа на анализа на теоретичните концепции за удовлетвореността от труда става ясно, че тя представлява сложен динамичен психичен феномен, който детерминира поведението на служителите при осъществяването на трудовата им дейност. Измерването ѝ обаче е трудно осъществимо, защото тя е лично и абстрактно познание, съществуващо в съзнанието на всеки индивид.

●Разкриването на относителния принос на влиянието на личностните, социалнопсихичните и социодемографските характеристики върху удовлетвореността от труда е от съществено значение за цялостното развитие и функциониране на организациите, както и за оптималното функциониране, психичното благополучие и удовлетвореността от живота на индивидите като цяло.

●Въпреки посоченото по-горе твърдение обаче трябва да се има предвид, че удовлетвореността от осъществяването на професионалната дейност не може да бъде пълна, защото се влияе от твърде голям брой фактори, които биват задоволени в различна степен. Това налага да се потърсят детерминиращите фактори и чрез тях да се определи степента на удовлетвореност на служителите и в частност на учителите.

●Установена е ролята на възрастовите различия, трудовия стаж и училището като специфична организационна структура. Те значително влияят върху проявите на удовлетвореност от труда при учителите.

●Доказана е тенденцията на постепенното намаляване на удовлетвореността от труда с увеличаването на възрастта при трите възрастово диференцирани групи учители, които са удовлетворени от различни аспекти на своя труд. При обособените три групи учители в зависимост от трудовия стаж също се наблюдава тенденция на постепенно намаляване на удовлетвореността от труда с натрупването на опит. Проявите на различните аспекти на удовлетвореност от учителския труд се повлияват и от различните организационни среди в трите училища, което още веднъж показва, че има разлика в субективната значимост на отделните аспекти на удовлетвореността от труда при учителите, функциониращи в различните социални среди.

●Установено е, че някои личностни характеристики, като невротичност, спонтанна агресивност, занижена самооценка, раздразнителност, афилиация, балансираност, реактивна агресивност, стеснителност, откритост, екстроверсия/интроверсия и емоционална лабилност, си взаимодействат с удовлетвореността от учителския труд.

●Доказана е и взаимовръзката между способността за спокойна, активна и безпроблемна комуникация и възможността за преживяване на удовлетвореност от труда.

●Потвърдени са взаимовръзките между перцепциите на организационната среда и някои основни индикатори на адаптацията към нея и удовлетвореността от учителския труд.

●Практико-приложната значимост на резултатите от дисертационното изследване ясно откроява потребността от създаване на социална среда, която да стимулира повишаването на удовлетвореността от учителския труд с намаляване на възможностите за формиране и проява на неудовлетвореност. Доказана е и необходимостта от разработване и прилагане на стратегии, свързани с повишаването на привлекателността и престижа на учителската професия чрез подчертаването на нейната

обществена роля и значимост. Началото би могло да се постави чрез акцентирание върху тези характеристики на професията, които водят до повишаване на нивата на удовлетвореност от нея и до ограничаване на влиянието на особеностите, оказващи отрицателен ефект върху удовлетвореността. Биха могли да се потърсят и създадат перспективи за: професионално израстване в рамките на учителската професия; увеличаване на бюджетните средства за образованието; подобряване на условията на труд; въвеждане на допълнително стимулиране, свързано с извънурочните занимания, прилагане на индивидуален подход към стимулирането, както и взаимно допълване на материалните и моралните стимули; по-голяма гъвкавост в системата за оценяване; стимулиране на творческата активност и самостоятелност в работата и др.

Обобщенията, плод на анализите в настоящото дисертационно изследване, дават основание проблематиката за удовлетвореността от труда, като един от важните предиктори на социалното поведение на индивида, да се проектира в бъдещи теоретични и емпирични изследвания, насочени и към разширяване на практико-приложните му възможности.

III. НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

1. Направена е систематизация на основните изследователски перспективи, теории и детерминанти на конструкта удовлетвореност от труда.

2. Резултатите от емпиричното изследване запълват съществуващ дефицит в изследванията на психологическата специфика на учителския труд, а именно, те разкриват влиянието на ключови личностни и социалнопсихични ресурси върху удовлетвореността от учителския труд.

3. Установена е отрицателна корелационна взаимовръзка между възрастта, стажа и удовлетвореността от учителския труд.

4. Разкрито е влиянието на спецификата на организационно-педагогическата среда върху субективната значимост на отделните аспекти на удовлетвореността от труда при учителите.

5. За първи път у нас се проучват характеристиките на комуникативното безпокойство при учителите, както и взаимовръзките и влиянията между комуникативното безпокойство и аспектите на удовлетвореността от учителския труд.

6. Практико-приложната значимост на резултатите от дисертационното изследване ясно откроява потребността от създаване на социална среда, която да стимулира повишаването на удовлетвореността от учителския труд с намаляване на възможностите за формиране и проява на неудовлетвореност.

7. Доказана е и необходимостта от разработване и прилагане на стратегии, свързани с повишаването на привлекателността и престижа на учителската професия чрез подчертаването на нейната обществена роля и значимост. Началото би могло да се постави чрез акцентирание върху тези характеристики на професията, които водят до повишаване на нивата на удовлетвореност от нея и до ограничаване на влиянието на особеностите, оказващи отрицателен ефект върху удовлетвореността. Биха могли да се потърсят и създадат перспективи за: професионално израстване в рамките на учителската професия; увеличаване на бюджетните средства за образованието; подобряване на условията на труд; въвеждане на допълнително стимулиране, свързано с извънурочните занимания, прилагане на индивидуален подход към стимулирането, както и взаимно допълване на материалните и моралните стимули; по-голяма гъвкавост в системата за оценяване; стимулиране на творческата активност и самостоятелност в работата и др.

IV. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Герчева, Г., Христова, В. Ефекти на комуникативното безпокойство върху удовлетвореността от учителския труд. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, ВСУ “Черноризец Храбър“, 2013.

2. Христова, В. Удовлетвореност от труда – основни изследователски перспективи. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, ВСУ “Черноризец Храбър“, 2012.

3. Христова, В. Педагогическото общуване – елемент от концептуалната схема на учителския труд. // Известия на Съюза на учените – Варна, кн. 1/2012.

4. Герчева, Г., Христова, В. Процесни теории за удовлетвореността от труда. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, том 1, ВСУ “Черноризец Храбър“, 2011.

5. Христова, В., Стоянов, В. Синдромът „Професионално изпепеляване“ при работещи в социалната сфера”. // Известия на съюза на учените – Варна, 2'2006/1'2007, Серия “Медицина и екология”, 39 стр.